

Б. Ниетбаева Ардахан Университеті, Түркия, Ардахан қ.
e-mail: bayan.zheldibay@gmail.com

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КИІЗ ҮЙ ТӨСЕНІШ БҰЙЫМДАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ОЮ-ӨРНЕКТЕРГЕ ҚАТЫСТЫ НАНЫМ-СЕНІМДЕР

Ғасырлар бойы иен даланы мекендеген қазақ халқы көшпелі өмір сүрген және олардың күнкөріс кәсібі мал шаруашылығына негізделген. Осыған байланысты түйе, жылқы, сиыр және қой асырау арқылы олардың сүтін, етін, жүні мен терісін пайдаланған. Сондықтан, оңай құрастырылып-ажыратылатын киіз үйлерді тұрақ етіп, өздеріне қажетті қолөнер түрлерін меңгерген. Қазақ халқының қолөнер түрлерінің ішінде киіз үй төсеніш бұйымдары және бұл бұйымдарда қолданылатын ою-өрнектер маңызды рөл атқарады. Ғалымдардың пайымдауынша, ою-өрнектер адамдардың өзара қарым-қатынас жасау құралдарының бірі болып табылады. Қазақ халқы мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан өзінің тілін, дінін, наным-сенімі мен салт-дәстүрін сақтап келген. Олардың қолөнер бұйымдарындағы ою-өрнек үлгілерінің элементтерінде ай, жұлдыз, күн сияқты аспан денелері, бір кездері тотем ретінде пір тұтқан құстар мен жануарлар және олардың дене мүшелері, ағаш, гүл, дәнді дақыл сияқты өсімдіктер және шаршы, ромб тәрізді геометриялық фигуралар көрініс тапқан. Сондай-ақ, әрбір ою-өрнектің, тіпті бұл өрнектерде қолданылатын сандардың тотемизм, магия және салт-дәстүрге байланысты мағыналары бар. Осыған орай, бұл зерттеу жұмысының мақсаты ата-бабамыздан келе жатқан қолөнер, оның ішінде киіз үй төсеніш бұйымдарындағы ою-өрнектерге қатысты наным-сенімдердің мәнін ашу.

Түйін сөздер: киіз үй төсеніш бұйымдары, ою-өрнек, наным-сенім, тотемизм, магия.

B. Niyetbayeva

Ardahan University, Turkey, Ardahan
e-mail: bayan.zheldibay@gmail.com

Beliefs related to the ornaments of felt and woven carpets in the yurts of Kazakh people

For many centuries, Kazakh people inhabited endless steppes and led a nomadic lifestyle. Cattle breeding was the foremost means of their subsistence. They grew camels, horses, cows, and sheep and used their milk, meat, wool and leather. They lived in portable felt accommodations and mastered handicraft necessary for their livelihood. Felt and woven carpets, the ornaments as well used in these carpets played a significant role among the other types of handicraft. According to scientists, ornaments were applied as a means of communication between people. Kazakh people preserved their language, religion, beliefs and traditions for thousands of years. The ornaments of handicraft products of Kazakh people are particularly classified into four groups; cosmogonic patterns (sun, star, moon), zoomorphic ornaments (animals, birds) considered as totems, floral ornaments (wood, flower, grain), and geometric ornaments (square, rhombus). Additionally, each ornament and the numbers used in these ornaments acquire with the meanings related to totemic symbols, magic and traditions. Therefore, the main purpose of the given work is to reveal the essence of the ornaments of felt and woven carpets related to the beliefs of our ancestors.

Key words: felt and woven carpets, ornament, belief, totemism, magic.

Б. Ниетбаева

Университет Ардахан, Турция, г. Ардахан,
e-mail: bayan.zheldibay@gmail.com

Элементы религиозных верований, используемых в орнаментах войлочных и тканых ковров в юртах казахского народа

На протяжении многих веков казахи населяли бескрайние степи и вели кочевой образ жизни, а скотоводство являлось основным средством существования. В основном они разводили верблюдов, лошадей, коров и овец, а также использовали их молоко, мясо, шерсть и шкуру. Они проживали в переносных жилищах и в связи с этим осваивали необходимые ремесленные изделия. Среди ремесленных изделий казахского народа важное место занимают войлочные и тканые ковры, а также орнаменты, которые используются в этих изделиях. По мнению ученых,

орнамент является одним из средств коммуникации. Казахский народ сохранил свой язык, религию, верования и традиции на протяжении тысячелетий. В ремесленных изделиях казахского народа в основном использовались элементы космогонического орнамента (солнце, звезда, полумесяц), зооморфного орнамента (животные, птицы), которые когда-то считались тотемами, растительного орнамента (дерево, цветок, зерно), а также геометрического орнамента (квадрат, ромб). Кроме того, каждый орнамент, а также числа, используемые в этих орнаментах, имеют значения, связанные с тотемизмом, магией и традициями. В связи с этим целью исследования данной работы является раскрытие сущности орнаментов войлочных и тканых ковров, относящихся к верованиям наших предков.

Ключевые слова: войлочные и тканые ковры, орнамент, верование, тотемизм, магия.

Кіріспе

Қазақ халқының тарихы мыңдаған жылға ұласады. Осынау иен далаға ие болған, ата-бабаларымыз өз алдына мемлекет құрып, тілін, наным-сенімі мен салт-дәстүрін сақтап келеді (Кенжеахметұлы, 2013: 46). Ежелден бері, қазақ халқы тұрмыс-тіршілігінің мал шаруашылығына негізделуіне байланысты басқа түркі халықтары сияқты көшпелі өмір сүрген. Осыған орай, оңай құрастырылып-ажыратылатын киіз-үйлерде тұру арқылы өздеріне қажетті барлық қолөнер түрін жетік меңгерген (Ниетбай, 2019: 27).

Киіз үй – тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі, тіпті оған көршілес елдердің де тұрақ жайы болған. Шығу тарихы біздің заманымызға дейінгі ғасырларда пайда болған киіз үйді халқымыз қасиетті, киелі қара шаңырақ деп дәріптейді. Себебі киіз үй қазақтың тұрағы, құтты мекенжайы, еншісі, баспанасы, мүлкі, мақтанышы деп бағаланады. Ғұламалар айтып кеткендей, осы киіз үйден қазақ халқының аспан әлеміне, есептеу жүйесіне, мәдениет пен өнердегі талғамы, жалпы өмір тәжірибесіндегі іске бейімділігі байқалады (Кенжеахметұлы, 2013: 182).

Киіз үйдің киіз жабдықтарына *туырлық*, *үзік*, *түндік*, *дөдеге* тәрізді киізден басылған сырткііздер мен *тұс киіз*, *текемет*, *сырмақ* сияқты ішкііздер жатады. Сырткііздер киіз үйдің сыртынан жабылып, үйді желден, ыстық-суықтан, күн сәулесінен, қар мен жаңбырдан қорғап тұрған. Ішкііздер *тұс киіз* және *төсеніш киіздер* деп ажыратылады. Тұс киіз – қабырғаға тұтылатын ою-өрнекті, сәнді бұйым болса, төсеніш киіздер – жерге төселетін *киіз*, *текемет*, *сырмақ* деп аталатын бұйымдар. Тұс киізді керегенің ішкі жағынан жылы болуы үшін, әрі үйге сән беру үшін тұтқан. Төсеніш киіздер жерден сыз өтпеу үшін шидің үстіне төселген. Ол қазіргі ағаш еденнің қызметін атқарған (Әлімбаев, 2012: 113). Сондай-ақ киіз үй бұйымдары түкті және тақыр кілем түрлерімен қатар үйдің сәнін келтіретін бау-басқұрлардан

тұрған. Бұл бұйымдардың барлығы дерлік сан түрлі ою-өрнектермен әшекейленген.

Негізінен ою-өрнек – ежелгі замандардан бері халқымыздың тарихымен бірге ілгерілей дамып отырған өнердің өте көне, әрі күрделі түрі. Бұл өнердің ең көне үлгілері тарихта «андронов мәдениеті» деген атпен белгілі дәуірден бастау алады. Ол дәуір шамамен б.з.д. 2 мыңыншы жылдарға тура келеді (Шоқпарұлы, 2005: 13). Ою-өрнек өнері ежелден-ақ қазақ халқының рухани құндылығы болды. Көшпелілердің табиғатпен байланысы барысында қалыптасқан бұл өнер олардың көркем ойлауын білдірді. Қазақтың дәстүрлі ою-өрнегі халықтың көркемдік-тарихи жадының феномені ретінде шаманизм, пұтқа табынушылықтың элементтері мен символдарын сақтай отырып, сан ғасырлар бойы дамып келді (Солтанбаева, 2016: 102).

Халық шеберлері ою-өрнек үлгілерінің элементі ретінде өзін қоршаған табиғат аясындағы құбылыстарды кеңінен пайдаланған. Сол сияқты халық ұғымына сіңіп қалған әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенім де ою-өрнек өнерінің өрісін кеңейтуге ықпал етіп отырған (Шоқпарұлы, 2005: 15). Ою-өрнектер наным-сенімдермен бірге қазақтардың бұрынғы тұрмыс-тіршілігін, жалпы материалдық және рухани мәдениетін бейнелейді. Ою-өрнектердің идеялық мазмұнының байлығы мен композициялық құрылымдарының семантикалық ерекшеліктері оюдың барлық түрінде сақталған (Әлімбаев, 2013: 664). Зерттеушілердің пайымдауынша, мыңдаған жылдық тарихы бар ою-өрнек атаулары 400-ден асады (Шойбеков, 2006: 19).

Осы тақырып бойынша зерттеу жұмысы барысында, қазақ халқының киіз үйі туралы қалам тартқан Ө. Жәнібековтің “Жолайырықта” (1995) атты еңбегі, қазақтың салт-дәстүрлері туралы жазған С. Кенжеахметұлының “Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары” (2013) атты кітабы, қолөнер және киіз үй төсеніш бұйымдарындағы ою-өрнектер мен наным-сенімдерге қатысты Ә.Х. Марғұланның “Казахское

народное прикладное искусство” (1986), С. Қасимановтың “Қазақ халқының қолөнері” (1995), Д. Шоқпарұлының “Қазақтың қолөнері” (2005), Р. Шойбековтің “Қазақ тілінің қолөнер лексикасы” (2006), Г. Солтанбаеваның “Мәңгілік Өнер: Ою-өрнек Тарихы” (2016), Д.С. Болысбаев және басқаларының “Ұлттық ою-өрнектің табиғаты мен наным-сенім ерекшеліктері” (2017) атты жұмыстары мен ғылыми редактор және жоба жетекшісі Н. Әлімбаидың ұйымдастыруымен жарыққа шыққан 5 томдық “Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі” (2012-2013) атты энциклопедиясының 3-4 томдары, сондай-ақ А. Schimmel, “Sayıların Gizemi” (The Mystery of Numbers) (1998), М. Eliade “Şamanizm. İlkel Esrime Teknikleri” (2006), В. Deniz “Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları” (2000), N. Görgünay-Kırzioğlu “Altaylar’dan Tunaboyu’na Türk Dünyası’nda Ortak Yanışlar (Motifler)” (2001), М. Karataş “Türk Dilinde Yanış (Motif) Adları” (2013) атты шет елдік ғалымдардың шығармалары пайдаланылды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Сан ғасырлар бойы атадан-балаға жалғасып келе жатқан дәстүрлі өнердің ішінде ою-өрнектер ерекше орын алады. Осы ою-өрнектерді бір кездері қазақ халқы, өзге халықтар секілді өздерінің тұрмыс-тіршілігіне қажетті бұйымдарға бейнелей отырып, өзара қарым-қатынас жасау құралы ретінде қолданған, әрі осы өнерлерін кейінгі ұрпаққа қалдырып отырған. Қазақ халқының ою-өрнектерінің, соның ішінде киіз үй төсеніш бұйымдарында әшекейленген ою-өрнектерінің қалыптасуына қоршаған орта, халықтың наным-сенімі, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы да өз септігін тигізген. Осыған орай, ата-бабамыздың наным-сеніміне байланысты пайда болған ою-өрнектердің, әсіресе киіз үй төсеніш бұйымдарында көрініс тапқан ою-өрнектердің маңызы зор. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты киіз үй төсеніш бұйымдарындағы ою-өрнектерге қатысты наным-сенімдердің мағынасын айқындау болып табылады. Осыған байланысты бірнеше міндетті атап көрсетуге болады: 1. Ою-өрнектерді, соның ішінде киіз үй төсеніш бұйымдарында қолданылатын ою-өрнектерді бірнеше топқа жіктеу; 2. Киіз үй төсеніш бұйымдарында қолданылатын ою-өрнектерге қатысты наным-сенімдердің мәнін ашу; 3. Ұлттық құндылығымыздың бірі болып саналатын ою-өрнектердің маңызын ары қарай дамыту мақсатында келешек ұрпаққа насихаттау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Халықтың басынан кешірген тарихи кезеңдерінде наным-сенімдері мен ой-санасының дамуына байланысты ою-өрнектердің өзгеріп, ары қарай жетілдіріліп отыруымен қатар бұл ою-өрнектердің киіз үй төсеніш бұйымдарында бейнеленуіне орай индуктивті әдіс, салыстырмалы әдіс, топтастыру (классификациялау) және сипаттау әдістері қолданылды.

Киіз үй төсеніш бұйымдарындағы ою-өрнектерге қатысты наным-сенімдер

Адамзат бүгінгі өркениетті қоғамға дейін түрлі даму сатыларынан өтіп, өркендеу жолын басынан кешірді. Соған орай, әр халық өзінің таным-түйсігін қалыптастырып отырды. Әрбір қоғамдық сатыдағы адам түсінігі мен наным-сенімі әр түрлі болғандықтан, діндер туралы түсініктер де өзгеріс үстінде болды (Болысбаев және басқалары, 2017: 55). Негізінен қай халықтың болса да рухани әлемі, ең алдымен оның дәстүрлі өнерінен бастау алады. Дәстүрлі өнердің ішінде қазақ ою-өрнегі ғасырлар бойы өрістеп, өзіндік ерекшеліктерін сақтап, бізге де жетті (Жәнібеков, 1995: 12).

Ою-өрнектерді зерттей келе ғалымдар оларды бірнеше топқа жіктеген. Мысалы, Ә.Х. Марғұлан (Марғұлан, 1986: 83), ою-өрнектерді космогониялық (аспан денелері), зооморфтық (жануарларға байланысты), өсімдік тектес және геометриялық фигуралар деп негізгі төрт топқа бөлген. Ал, В. Deniz (Deniz, 2000: 71) осы топтармен бірге наным-сенім мен салт-дәстүрлерге байланысты ою-өрнектердің бар екендігін айтады. С. Қасиманов (Қасиманов, 1995: 15), ою-өрнектерді *ай, күн, жұлдыз* сияқты көк әлемі, мал, аң, жәндік, құс, өсімдік, қару-құрал және геометриялық фигуралар деп сегіз топқа жіктеген болса, өз кезегінде Г. Солтанбаева (Солтанбаева, 2016: 112-117), ою-өрнектерді *шаршы, ирек* тәрізді геометриялық фигуралар, үй жануарлары, жыртқыштар, құстар, теңіз фаунасы (рептилиялар мен жәндіктер) секілді зооморфтық ою-өрнектер, *толқын, тау, ағаш* сияқты табиғи ою-өрнектер, космогониялық ою-өрнектер, сонымен қатар зооморфтық (жануарлар бейнесі) пен антропоморфтық (адам бейнесі) өрнектердің біріккен түрі ретінде ертегі, мифтік жаратылыстарды бейнелеу арқылы пайда болған қиял-ғажайып ою-өрнектер деп бірнеше топқа бөлген. Қазақ халқы бұл ою-өрнектердің барлығын дерлік киіз үй бұйымдарында қолданған (1-сурет).

Негізінен наным-сенімдер адамдардың кәсібіне тікелей байланысты болған. Мәселен,

егінші – жерді қыздыратын күнге және жерге ылғал беретін бұлтқа табынған. Ал, малшы әр малдың өз иесі, яғни пірі болғандығына сене отырып, жылқының пірін *Қамбар ата*, түйенің пірін *Ойсылқара*, сиырдың пірін *Зеңгі баба*, қойдың пірін *Шопан ата* және ешкінің пірін *Шекшек ата* деп санаған. Осылайша қарапайым

табиғат күштеріне сиындан туған дін мындаған жылдар бойы өркендеп, біздің дәуірімізге де жетті. Жалпы көшпелі қазақ дүниетанымында Тәңір діні, ата-бабалар аруағы, Ұмай ана, от, жер, су және космос әлемі киелі саналған. Осыларға байланысты ырым-жоралғылар да қалыптасып отырған (Болысбаев және басқалары, 2017: 55).

1) Космогониялық ою-өрнектер						
Шеңбер, дөңгелек	Күн	шұғыла	төрт-құлақ	жұлдыз	шимай	айшық
						
2) Зооморфтық ою-өрнектер						
мүйіз, қошқармүйіз	түйетабан	өркеш	қоянқұлақ	итқұйрық	омыртқа	
						
3) Өсімдік тектес ою-өрнектер						
жапырақ	ағаш	өткізбе сабақ	гүл	үш күлтелі гүл	бес күлтелі гүл	
						
4) Геометриялық ою-өрнектер						
бітпес	ирек	шаршы	қос дөңгелек	бес таңба	бес дөңгелек	
						
5) Табиғи ою-өрнектер						
суөрнек	тау	теңіз	ағаш			
						

1-сурет – Ою-өрнектердің классификациясы (Солтанбаева, 2016: 112-114)

Космогониялық, яғни аспан әлемін бейнелейтін күн, айшық, жұлдыз ою-өрнектері негізінен аспан денелеріне табыну сипатындағы наным-сенімдермен байланысты қалыптасқан. Ертеде қазақтардың аспанға (көкке, Тәңірге), күнге, айға, жұлдыздарға табынуы, оларды қасиет көруі, біріншіден, метеорологиялық, астрономиялық құбылыстардың сырын жете түсінбегендіктен, екіншіден, олардың тіршілік үшін маңызынан туған. Айға байланысты туған *ай*, *айшық*, *жарты ай* деп аталатын ою-өрнек басқа түркі халықтарының қолөнер бұйымдарында да жиі ұшырасады (Әлімбаев, 2013: 666-667).

Ай өрнегінің ислам дінінен бұрын шыққанын бір замандары көптеген қауымдардың ай мен күнге, от пен жұлдызға табынғандарынан білуге болады. Жаратылыс құбылыстарынан мағлұматсыз заманда ай, күн және жұлдыз Тәңірі болып

көрінген. Осыған байланысты аспан әлеміндегі денелердің ең көрнектісі және құбылысы көп айды олар Тәңірі тұтып жалбарынған, оған құрбандықтар шалған. Қазіргі кезде *ай*, *жарты ай*, *айшық* өрнектері әрине, бұл ұғымнан әлдеқашан тазарып, тек өрнек, әдеміліктің бір түрі болып қалған. Сондай-ақ, *ай*, *жарты ай* өрнегі көбінесе діни орындардың архитектуралық безендіруінде, мешіт-медреселердің мұнараларында, мазараттарда, жайнамаздарда көрініс тапқан (Қасиманов, 1995: 16).

Ою-өрнектерде күннің бейнесі *шеңбер*, дөңгелек түрінде кездеседі. Күннің *шеңбер*, дөңгелек түрінде бейнеленуі исламға дейінгі Тәңірлік діннің көрінісі болып табылады. Негізінен күн – махаббат, әділет және ғашықтық белгісі, ай – сұлулық, сана ишарасы, ал жұлдыз – мереке мен жастықтың нышаны болған

(Әлімбаев, 2013: 667). Г. Солтанбаеваның (Солтанбаева, 2016: 116) пайымдауынша, күн – ғашықтық, қуаныш пен бақыт, ал жұлдыз – аспан символы болып саналады. Демек, бұл космогониялық ою-өрнектер, біріншіден, мифологиялық дүниетаныммен байланысты әлемнің құрылымдық жүйесін, екіншіден, мәңгілік қозғалыстағы табиғат пен табиғи құбылыстардың ырғағы туралы ертеден келе жатқан ұғым-түсініктерді білдіреді (Әлімбаев, 2013: 667).

Көне түркілердің түсінігі бойынша құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің белгісі болған екен. Мұндай наным-сенімдер қазақ ою-өрнегінің *мақлұқаты* (зооморфтық), *нәубетаты* (өсімдік тектес), *ғарыштаты* (космогониялық), *тікесызықты* (геометриялық) және тағы басқа ою-өрнек түрлерінің мазмұнын байыта түскен (Жәнібеков, 1995: 13).

Сондай-ақ халық шеберлері өрнек үлгілерін негізінен адамды қоршаған табиғат аясынан алып отырған. Осындай өте ерте замандардан келе жатқан тағы бір наным-сенім бойынша, жер бейне бір таба нан тәрізді жазық әрі дөңгелек пішінді болып, алып көк өгіздің мүйізіне орналасқан екен. Адамдар сол өгіздің жерді бір мүйізінен екінше мүйізіне ауыстыруын жер сілкінісімен тең көрген. Көк өгіз алып (наһан) толқындаған теңізді мекендеген балықтың жотасына орналасқан. Бұл халық сенімі Ілияс Жансүгіровтің 1924 жылы жазылған «Өк, көк өгіз!» атты өлеңінде шебер суреттелген (Шоқпарұлы, 2005: 15).

Негізінен түркі халқының Ислам дінінен бұрын әу баста құстан, содан кейін аю, қасқыр, бұғы, өгіз, сиыр, қой сияқты аңдардан таралғанына байланысты наным-сенімдері болған. Осыған орай, халық өзінің пір тұтқан жануарлар иесіне арнап құрбандық шалып, қолөнер бұйымдарына аталған жануарлар мен құстардың бейнелерін түсіріп отырған (Deniz, 2005: 194). Сондай-ақ Орта Азиядағы түркі халықтарының наным-сенімі бойынша, адам о дүниеге аттанғанда, оның жаны көкке құс болып ұшып кетеді екен. Сондықтан құс киелі бір жаратылыс болып саналған (Deniz, 2000: 185-186).

Жалпы құс атаулы ежелден еркіндік, бақыт, ізгілік пен бейбіт өмір сүрудің символы болып табылған. Құстарды киелі санау және соған сәйкес пайда болған әдет-ғұрыптар барлық түркі халықтарының өткен дәуірдегі тұрмысына тән. *Құсқанат*, *құстұмсық*, *құсмұрын*, *қазтабан* сияқты құс және құстың белгілі бір түріне байланысты қалыптасқан ою-өрнектердің киіз үй төсеніш бұйымдарында қолданылуы ежелден

келе жатқан наным-сенімдерден туған (Әлімбаев, 2013: 666).

Көшпелі халықтар руды және әрбір адамды қорғаушы жануарларға, яғни тотемдерге ерекше мән берді. Тотемдер руды қорғаушы ретінде қабылданып, адамдарға көмектесу және оларды қауіп-қатерден сақтау үшін берілді. Тотемизм ата-бабамыздың нақты бір жануармен туыстыққа сенуін білдіреді. Қасқыр, жылқы, бұғы, өгіз және аққу сияқты құс пен жануарлар тотем болып танылды (Солтанбаева, 2016: 102).

Келе-келе мұндай ұғымдар ою-өрнекке ауысып, кейбір заттар мен олардың бөлшектері малдың, аң-құстың дене мүшелеріне ұқсатып жасалатын болды. Қазақ халқының наным-сенімі бойынша, үй жануарларынан жылқы, түйе, қой киелі танылғандықтан, олардың қылын, жүнін, сүйегін, тіпті тұяғын қасиетті деп санау арқылы оларды тікелей тұмар ретінде пайдалану салт болып қалыптасты. *Тұмарша* оюы қорғаушы, сақтаушы қызметін атқарғандықтан қасиетті саналып, магиялық наным-сенімге байланысты әр түрлі бұйымдарға қолданылды. Ертеде тұмардың ішіне туған жердің топырағын, тас қиыршықтарын салған. Сол арқылы алыста жүрген адам жер ананың желеп-жебейтіндігіне, туған жеріне қайтып оралатындығына иланған. *Тұмарша* оюы халықтың осындай ырымынан кездейсоқ қауіп-қатерден, тіл-көзден сақтап жүретін киелілік қасиетіне сенуден шыққан. Тұмар тағу елде әлі де кездеседі (Әлімбаев, 2013: 664-669).

Жылқы – құдіретті және билік әкелетін патшалық жануар болып саналған (Солтанбаева, 2016: 102). Мысалы, *атауыз*, *атерін* ою-өрнектері жылқының аузын, үстіңгі және астыңғы еріндерінің түйісіп тұрған бейнесін еске түсіреді және олар сырмақ оюы ретінде қолданылады (Қасиманов, 1995: 18).

Қазақстан жерін мекендеген ежелгі көшпелі тайпалар түйені тотем санаған. Ежелгі түсінік бойынша түйе – мықтылық пен алып күштің символы болған. Киіз үй төсеніш бұйымдарында кездесетін түйеге қатысты өрнектерден *түйетабан*, *түйеөркеш*, *ботамойын* ою-өрнектерін атап айтуға болады. *Түйетабан* оюы – алыс сапардың белгісі. Ертеректе бұл ою Шығыс пен Батысты байланыстыратын қазақ даласының көп жерлерін басып өткен Жібек жолы деген ұғымды білдірген. Бота – қазақ ұғымында, нәзіктік, пәктік, сұлулық, балғын жастықтың символы (Әлімбаев, 2013: 664-665). Сақ дәуірінен бері келе жатқан және қазақ, қырғыз, қарақалпақ қолөнерінде сақталған, латынның

S әрпіне ұқсас, *ботамойын* өрнегі – өте көне өрнек болып саналады (Марғұлан, 1986: 84). Бұл өрнек, Г. Солтанбаеваның (Солтанбаева, 2016: 112) кітабында *итқұйрық* деп аталған. Бұл ою түрі Пазырық кілемінде бейнеленген (Gökgünaу-Kızıoğlu, 2001: 71). Зерттеушілердің айтуынша, киіз төсеніш бұйымдарымен бірге Пазырық қорғанынан табылған Пазырық кілемі б.з.д. III-II ғасырларда, ал кейбір деректер бойынша б.з.д. V-III ғасырларда тоқылған және ол ғұндардан қалған ең ескі бұйымдардың бірі. Қазақ халқының XVIII ғасырда тоқылған кілем өрнегінде үш бірдей *шаршының* ішінде *сегізбұрышты* геометриялық фигуралар мен бұл фигуралардың ішінде *ағаш* пен *жапырақ* оюларының қолданылғаны және шет оюларының да бір-бірімен тізбектеле орналасқан S әрпі тәрізді оюлардың бейнеленгені жайында мағлұмат беріле отырып түркі халықтарының ұқсастықтары меңзелген (Deniz, 2000: 19, 49, 161).

Биліктің күші мен қуатын бейнелейтін қойдың басы да жиі кездесетін негізгі тотемдердің бірі. Байлық пен саулық символы ретінде қойды дәріптеу қазақ халқында сақталып қалған. Бұл наным-сенімнен туған *қошқармүйіз* оюы зооморфтық ою-өрнектер тобына кіреді. *Қошқармүйіз* өрнегімен киіз үй мен оның бұйымдарын оюлаған қазақтар отбасының әлеуметтік жағдайының жақсаруына үміттенген және бүкіл руға саулық тілеген (Солтанбаева, 2016: 102). Қой малына байланысты қалыптасқан *қошқармүйіз* өрнегі және оның нұсқалары қазақ қолөнерінде, соның ішінде киіз үй төсеніш бұйымдарында да ең көп қолданылатын оюға жатады. *Қошқармүйіз* оюы – молшылық пен ырыс-берекенің нышаны. Жалпы *мүйіз* ою-өрнегі, адамгершілік пен мейірімділіктің символы. *Мүйіз* оюы мағынасы жағынан қазақтың қонақжайлылығын білдіретін «Қош келдіңіздер» деген сөздің ою-өрнектегі баламасы (Әлімбаев, 2013: 665).

Зерттеушілердің пайымдауынша, *мүйіз* оюы қой, архар, бұғы, сиыр мүйіздерін меңзейді. *Мүйіз* өрнектерінің *қошқармүйіз*, *сынықмүйіз*, *қырықмүйіз*, *төртқұлақ* сияқты түрлері мен атаулары өте көп. Оның ұсақ түрлері *зергерлік*, *кестешілік* қолөнерінде қолданылса, ірі түрлері *сырмақ*, *текемет*, *алаша*, *кілем*, *терме* сияқты төсеніш бұйымдарында көрініс табады (Қасиманов, 1995: 25-27). *Мүйіз* өрнектерінің ішіндегі *сынықмүйіз* өрнегінің астарында бұл дүние үнемі асып-тасып тұрмайды, оның да ашысы мен тұщысы болады екен деген ой жатыр (Әлімбаев, 2013: 665). Ал, *қошқармүйіз* оюының төрт тармақтан құралып, ортасы айқышталған

түрі *төртқұлақ* оюы деп аталады (Қасиманов, 1995: 28). Сондай-ақ, *төртқұлақ* оюы геометриялық оюларда кездеседі, әрі ол дүниенің төрт бұрышы және дүние төрт бұрышты деген ұғымдарды білдіреді (Әлімбаев, 2013: 668). Сонымен қатар, Г. Солтанбаеваның (Солтанбаева, 2016: 114) еңбегінде бұл ою космогониялық ою-өрнектер қатарына жатқызылған. *Төртқұлақ* оюы бесінші Пазырық қорғанынан табылған қабырғаға ілінетін киіз бұйымында қолданылған және осы ою қазақ халқының *тұс киізінде* бейнеленген (Марғұлан, 1986: 85). *Мүйіз* ою-өрнектері негізінен молшылық, баршылық және көбеюді тілеу деген мағыналарды білдіреді (Солтанбаева, 2016: 115).

Мифтік аңыздарда үш өлшемді әлем құрылымы (көк жүзі, жер беті, жер асты) бәйтерек бейнесінде сипатталады. Халық танымындағы әлем құрылымының бәйтерек түрінде көрініс тапқаны тәрізді әр шаңырақ, отбасы тамырын тереңге жайған, мәуелі бәйтерекке теңеледі. Бәйтеректің үш бөлігі, яғни тамыры, діңі, бұтақ пен жапырақтары ата – әке – бала және өткен ұрпақ – осы ұрпақ – келер ұрпақ мағынасында қолданылады, әрі осы түсінік адам ұрпағының жалғастығын көрсетеді. Ағаш, дәнді дақыл, гүл түрлері мен олардың жапырақ, сабақ, қауыз сияқты бөліктерінің бейнелері қолөнер бұйымдарында, соның ішінде киіз үй төсеніш бұйымдарында да кездеседі (Әлімбаев, 2013: 668). Ежелгі түсінік бойынша *ағаш*, яғни *әлемдік ағаш* – Көк Тәңір мен Жер ананың арасын жалғастырушы дәнекер болып саналған (Болюсбаев және басқалары, 2017: 56). Сондай-ақ *ағаш* оюы, Г. Солтанбаеваның (Солтанбаева, 2016: 113) кітабында табиғи ою-өрнектердің ішінде орын алған.

Өсімдіктер адам өмірінде маңызды рөл атқарады. Олар туралы мифтік наным-сенімдер де қалыптасқан. Негізінен өсімдік атауларымен байланысты ою-өрнектер қолөнер бұйымдарында жиі кездеседі (Әлімбаев, 2013: 667). Сонымен бірге өсімдік тектес *гүл*, *үш гүл* және *бес гүл* ою-өрнектері халық даналығы мен терең ойды, *ағаш* оюы болса, барлық әлемнің бірігуін білдіреді (Солтанбаева, 2016: 117). Әсіресе, *гүл* – көктем, жастық, сұлулық, махаббат, нәзік сезім мен сүйіспеншіліктің символы. Ал, жапырақ – өмірдің нышаны. Кілемдерде кездесетін *жапырақ*, *үш жапырақ* ою-өрнектері жапырақ секілді жайқалып ақжарқын, мейірімді болуды, әрі гүлдей құлпырған өмірдің қадірін білуді, ал *өткізбе* өрнегі аралас-құраластықты, ынтымақ пен бірлікті тұспалдайды (Әлімбаев, 2013:

668). *Бүлдірген, жауқазын, қоза, желі* сияқты өрнектер болса шөп, ағаш, жеміс, бұталарды сипаттаудан пайда болған (Қасиманов, 1995: 20).

Жер бетінің дөңгелек деген ұғымынан келген *шеңбер, дөңгелек, қосдөңгелек* оюлары геометриялық ою-өрнектерге жатады. Сонымен бірге *шеңбер* оюы, күннің символы болып табылатын космогониялық ою-өрнектердің ішінен де орын алады. *Ирек, ирексу* секілді оюлар өмір толқыны, адамның өмір жолы деген мағынаны білдіреді. *Үшбұрыш* көне заманнан бері көк жүзі, жер беті және жер асты деп танылған әлемнің үш бөлікке бөлінетіні туралы түсініктердің өнердегі үлгісі ретінде қабылданады. Ол, жер, су және аспан бірлігінің символы, молшылық пен гүлдену дегенді сипаттайды. Ортағасырда табылған текеметтерде кездесетін толық және қысқарған пішіндегі ромбыларды ғалымдар молшылық магиясымен тікелей байланысты, өмір ағашының ежелгі белгісі деп санайды. Киелі оюлардың бірі *тұмарша* оюының да пішіні үшбұрыш тәрізді. Көптеген халықтың наным-сенімі бойынша *айқыш* (қосу белгісі) тәрізді пішіндер болса, ерекше сиқырлық мәнге ие. *Айқыш* (қосу белгісі) өмір нышаны, тіршілік пен бақыт әкелетін күн мен желдің белгісі болып саналған (Әлімбаев, 2013: 668-669).

Жалпы қазақ халқында, *мүйіз, қошқармүйіз, түйетабан, өркеш* тәрізді зооморфтық ою-өрнектер, *жапырақ, ағаш, гүл* бейнесіндегі өсімдік тектес ою-өрнектер, *ирек, шаршы* пішінді геометриялық ою-өрнектер және *су, тау* секілді табиғи ою-өрнектер киіз үй төсеніш бұйымдарында кеңінен қолданыс тапқан (Солтанбаева, 2016: 112-113).

Адамның өмір жолы мен адамға тән қасиеттерді тұспалдап, жер-суды меңзейтін табиғи ою-өрнектер қатарына *қайнар, су, толқын, ирек, ирексу* тәрізді ою-өрнектер жатады. Қазақ кілемдерінің ортасына өрнектелетін *көл* оюы көшпенділер тіршілігінің кеңістігін, судың тіршілік нәрі және қорғаныс қызметін атқарады. Ел арасындағы түсінік бойынша мықтылық пен сабырлылықтың, әрі жақсылық пен алып күштің мәңгі болуын сипаттайтын оюдың тағы бір түрі *тау* оюы деп аталады (Әлімбаев, 2013: 669-670). М. Eliade өзінің «*Shamanism*» атты еңбегінде атап көрсеткендей, тау да әлемдік ағаш сияқты аспан мен жер арасын байланыстырушы рөлін атқарады. Қандай да бір тауға шығу дүниенің ортасына дейін жол жүру дегенді білдіреді. Негізінен әлем – көк жүзі, жер беті және жер асты делінген бір-бірімен беттесетін үш үлкен қабаттан тұрады. Бұл қабаттар дәл ортада

орналасқан бір сызық арқылы өзара байланысқандықтарынан бір қабаттан екінші бір қабатқа өту мүмкіндігі бар. Ал, аспанның қақ ортасында, киіз үйдің тірегі секілді темірқазық жұлдызы жарқырап тұр. Ертеде халықтардың түсінігі бойынша шамандар осы әлемдердің барлығына бара алған. Бұл ою-өрнектер де киіз үй төсеніш бұйымдарында кеңінен қолданылған (Eliade, 2006: 293-343).

Зерттеушілердің пікірінше, қазақ текеметтерінде кездесетін *сынық сызықты* ою-өрнектер – өзен, найзағай тәрізді табиғат құбылыстары ретінде қабылдануы мүмкін. Ғарыштық дене, өмірдің қайта жандануы туралы түсініктер мен қара күштерге қарсы жасалатын әдет-ғұрыптар осы ою-өрнекпен байланысты. Көне заманнан келе жатқан өрнектердің бірі егіз (жұп) деп аталады. *Егіз* өрнегі шеңбер және шеңбердің іші бір балықтың қақ жарған екі жартысы сияқты бейнеленеді. Ол дүниедегі барлық нәрсе мен жаратылыстың егіз деген ұғымынан шыққан. Мысалы, ай мен күн, күндіз бен түн, ақ пен қара, өмір мен өлім, баршылық пен жоқшылық, ер мен әйел, жақсылық пен жаманшылық, сор мен бақыт егіз болып табылады және бірінің орнын бірі басып, ауысып отырады деген ұғымды білдіреді (Әлімбаев, 2013: 668-669).

Қазақстан аумағында Ислам дініне дейін антропоморфтық ою-өрнек кең таралды. Кейін адам бейнесін салу діни тыйымға байланысты қазақ ою-өрнегінен жоғалып кетті (Солтанбаева, 2016: 113).

Ою-өрнектерде қолданылған сандар да ерекше маңызға ие. Мысалы, шамамен XVIII-XIX ғасырларда тоқылған және Қожа Ахмет Йассауи кесенесінен табылған Сыр немесе қоңырат кілемі деп аталатын кілемге 18 бояу түсі қолданылғаны анықталған. Бұл кілемнің көлінде (ортасы) сегіз қатар етіп, *сегіз бұрышты табақ* және *қиық бұрышты шаршы* өрнектері алма-кезек бейнеленген (Әлімбаев, 2012: 304). А. Schimmel болса, 18 санының мағынасын 18000 ғаламды білдіруімен байланыстырады (Schimmel, 1998: 243). Зерттеушінің айтуы бойынша, 8 саны сәттіліктің нышаны болып табылады (Schimmel, 1998: 169). Ою-өрнектер секілді сандардың да белгілі бір мағыналарының болуына байланысты халқымыз оларды қолөнер бұйымдарында қолдану барысында ерекше көңіл бөлген.

Өнер – адамдардың арасындағы өзара қарым-қатынасын нығайтуымен қатар, философия мен дін ұғымдарының мағынасын айқындайды. Осы түсінікке сүйене отырып, жалпы, ою-өрнектерді, соның ішінде киіз үй төсеніш бұйымдарында

кездесетін ою-өрнектерді де адамдардың өзара байланыс жасауы үшін қолданылатын тіл ретінде қарастыруға болады. Бұл тіл, мындаған жылдар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуы негізінде бүкіл адамдардың ортақ тілі болу сипатына ие, әрі ол осы ерекшеліктеріне сәйкес көптеген көркем шығармалардан көрініс тапқан (Karataş, 2013: 14). Осының бір дәлелі ретінде “Сырмақ шерткен сыр” аңызын айтуға болады. “Ертеде қолөнердің барлық түрі мен ою-өрнектерді жете меңгерген және ою тілінде бір-бірімен тілдескен елді Ою хан деген әділ хан басқарыпты. Жылдар өте келе бұл елді басқа бір хан соғыс ашып басып алыпты. Ол осы елдегі қолөнер мен салт-дәстүрді жойып жаңадан құрғысы келгені үшін Жою хан аталыпты. Бір күндері Жою ханның жалғыз ұлы аңға шығып, аң атаулыны жаралап, олардың еті мен терісін алмақ болған кезде, бір үкі оның көзін ойып жіберіпті. Содан кейін бала көзі көрмей жар басынан құлап, көлге батып кетіпті. Баласына іздеу салған Жою хан оның өлімін естірткен адамның басын алатыны туралы жарлық шығарыпты. Мұны естіген Ою хан Жою ханның баласын іздеуге шығыпты және жолындағы жараланған аң мен құстардың барлығын емдеп, ең соңында баланың көзін ойған үкіден болған жайдың мәнісін біліпті. Осыдан кейін Ою хан оқиғаның желісін сырмақ бетіне түсіріп, Жою ханға әкеліп жайып тастапты. Жою хан баласының өлімін сырмақ бетіндегі оюлардан қарап түсінгеннен кейін халықтың алдында оқиғаны бастан-аяқ айтып беріпті. Қаһарланған Жою хан Ою ханның басын алмақ болыпты. Алайда, Ою хан бұл оқиғаны Жою ханның өз аузынан естігенін тілге тиек

етіпті. Халық Ою ханды қолдап, Жою ханның өз жарлығы өз өліміне себепкер болыпты” (Medevbekule, 1999: 159-165).

Нәтижелері және талқылама

Бұл зерттеу жұмысы барысында, ұлттық мирасымыздың бірі болып саналатын ою-өрнектер, оның ішінде киіз үй төсеніш бұйымдарындағы ою-өрнектерге қатысты наным-сенімдер талқыланды. Нәтижесінде қазақ халқының уақыт өте келе тотемизм, магия секілді наным-сенімдері, шаманизм, Тәңір діні, Ислам дінінің келуі, салт-дәстүр, әдет-ғұрып және халықтың ой-санасының дамуы мен басынан кешірген тарихи кезендері сияқты факторлардың әсер етуіне байланысты ою-өрнектердің де бірте-бірте өзгеріп, ерекше сипатқа ие болғандығы айқындалды.

Қорытынды және тұжырымдама

Адамзат табиғатпен етене байланысты болғандықтан, қазақ халқы да өзге халықтар секілді ою-өрнектерді өзінің туған жері, тарихы, әдет-ғұрпы пен наным-сенімдеріне сәйкес басқа қолөнер түрлерімен қатар киіз үй төсеніш бұйымдарында да бейнелеп отырған. Әр ою-өрнектің белгілі бір мағынасына сай қолөнердің қай түрінде көрініс тапса да халқымыз ою-өрнекке ерекше көңіл бөлген. Халық ауыз әдебиеті сияқты ою-өрнек те қазақ халқының мәдени мұрасына жатады. Сондай-ақ ою-өрнектер қолөнер бұйымдарында қолданылуы арқылы қайтадан жанданып отырады.

Атадан-балаға жалғасып келе жатқан осы ұлттық мирасымызды ары қарай дамыту үшін өскелең ұрпаққа жеткізу біздің мақсатымыз, әрі борышымыз болып табылады.

Әдебиеттер

- Әлімбаев, Н. (2012, 2013) Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. (ред.) – Алматы: РПК «Слон». – 3-4 том. – 736, – 736.
- Болысбаев, Д.С. және басқалары (2017) Ұлттық ою-өрнектің табиғаты мен наным-сенім ерекшеліктері. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. – Астана. №5. (120). – 53-56.
- Deniz, B. (2000) Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yayımları. – Ankara: «Atatürk Kültür Merkez Yayınları». – 284.
- Deniz, B. (2005) Türk Dünyasında Ölümlük Halı ve Düz Dokuma Yayı Geleneği. Bal-Tam Türklük Bilgisi-2. – Prizren: «Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Yayını». – 173-207.
- Eliade, M. (2006) Şamanizm. İlk Eski Teknikleri (2 b.). Çev. Birkan, İ. – İstanbul: «Kabalıcı Yayınevi». – 560.
- Göğünay-Kızıoğlu, N. (2001) Altaylar’dan Tunaboyu’na Türk Dünyası’nda Ortak Yanışlar (Motifler). – Ankara: «Türk Tarih Kurumu Basımevi». – 402.
- Жәнібеков, Ө. (1995) Жолайырықта. – Алматы: «Пауан». – 112.
- Karataş, M. (2013) Türk Dilinde Yanış (Motif) Adları - Anadolu Sahası. (The Names Of Motives in Turkish Language – The Area of Anatolia). Türk Dili ve Edebiyatı. Doktora Tezi. – Muğla. – 429.
- Кенжеахметұлы, С. (2013) Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: «Атамұра». 2-басылым. – 384.
- Қасиманов, С. (1995) Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: «Қазақстан». – 240.
- Маргулан, А.Х. (1986) Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: «Өнер». I том. – 256.
- Medevbekule, S. (1999) Sumağın Sırtı. (Sırmaq Şertken Sır). Tural S. İlmek’e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim – Ankara: «Bilgi Yayınları». – 178.

- Niyetbay, U. (2019) Kazak Türklerinin Kültüründe Halı ve Düz Dokuma Yaygıları ile İlgili Söz Varlığı. (Vocabulary on Pile and Flat Woven Carpets in the Culture of Kazakh People). Türk Dili ve Edebiyatı. Doktora Tezi. – Ardahan. – 306.
- Schimmel, A. (1998) Sayıların Gizemi. (The Mystery of Numbers). Çev. Küpüşoğlu, M. – İstanbul: «Kabalıcı Yayınevi». – 337.
- Солтанбаева, Г. (2016) «Мәңгілік өнер: Ою-өрнек тарихы». – Алматы: «Таймас». – 128.
- Шойбеков, Р.Н. (2006) Қазақ тілінің қолөнер лексикасы. ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы. – 307.
- Шоқпарұлы, Д. (2005) Қазақтың қол-өнері. – Алматы: «Өнер». – 176.

References

- Alimbay, N. (Ed.). (2012-2013). Qazaqıtıń Etnografıyalıq Kategorıyalar, Uǵymdar men Atavlarınıń Dástúrli Júyesi. (3-4 tom). Almaty: RPK Slon. 736. – 736.
- Bolysbaev D.S. jáne basqalary. (2017). Ulttyq Oyu-Órnektiń Tabıǵaty men Nanym-Senim Erekselikteri [Features of Perception and Natural Character of the National Ornament]. L.N. Gumilyov Eurasian National University. Habarşy. Astana, Kazakhstan, №5. (120). 53-56.
- Janibekov, Ö. (1995). Jolayıńqta. Almaty: Ravan. 112.
- Kenjeahmetuly, S. (2013). Qazaqıtıń Salt-Dástúrleri men Ádet-Ǵuryptary. (2 b.). Almaty: Atamura. 384.
- Qasimanov, S. (1995). Qazaq Halqınıń Qolóneri. Almaty: Qazaqstan. 240.
- Margulan, A. (1986). Kazahskoye Narodnoye Prikladnoye Iskusstvo. (1 tom). Alma-Ata: Óner. 256.
- Soltanbayeva, G. (2016). Mǵngilik Óner: Oyu-Órnek Tarihy. Almaty: Taymas. 128.
- Şokparuly, D. (2005). Qazaqıtıń Qolóneri. Almaty: Óner. 176.
- Şoybekov, R.N. (2006). Qazaq Tiliniń Qolóner Leksikasy. Fil.ǵıl.dok. ǵılımiy dárejesin aluv úşin dayındalǵan dissertatsiya. – Almaty. 307.